

Mini-symposium

De ex-gedetineerde: ons een zorg

Protestantse Theologische **Universiteit**

Dit mini-symposium wordt u aangeboden door:
**Stichting tot bevordering van het
wetenschappelijk onderzoek en onderwijs
m.b.t. het justitiepastoraat**

*Wetenschappelijk onderwijs en onderzoek m.b.t. het justitiepastoraat is belangrijk. Om dit te bevorderen is de Stichting ter Bevordering van het Wetenschappelijk Onderwijs en Onderzoek met betrekking tot het Justitiepastoraat opgericht. Zij brengt gelden bijeen om een buitengewoon hoogleraar of universitair docent te financieren als stafid van het Centrum voor Justitiepastoraat.
Secretariaat: Jan Steenlaan 5, 4907 RE Oosterhout
Rekeningnummer: NL90RABO0174143796*

Voor meer informatie:
Ds. J.G.Heetderks, hoofdpredikant Justitie.
E-mail: j.heetderks@dji.minjus.nl

Inhoudsopgave

H.C. van der Sar	Voorwoord
R.J. Hoekstra	Over de context van het justitie pastoraat
R.J. de Vries	De (ex-)gedetineerde: ons een zorg!
J.-G. Heetderks	De ene kerk
S.J.E. van der Heijden	De rol van de kerk voor een (ex-)gedetineerde

Voorwoord

Bevorderen van wetenschappelijk onderwijs en onderzoek met betrekking tot het justitiepastoraat, dat is de doelstelling van de stichting die verantwoordelijk is voor de organisatie van het minisymposium op 2 juni 2015. Een studie- en ontmoetingsbijeenkomst waarin het gaat over de zorg en nazorg aan gedetineerden en aan ex-gedetineerden.

Waar staat die zorg voor en wie zijn de dragers daarvan? Welke rol spelen geloof en religie? Welke invloeden zijn van betekenis - politieke, maatschappelijke en culturele? Als we de zorg aan gedetineerden en ex-gedetineerden relateren aan onze christelijke geloofsgemeenschappen, wat betekent dat voor die zorg én voor die geloofsgemeenschappen? Wat is het specifieke en eigene aan die zorg, en ook: wie verlenen die en aan wie? Hoe wordt het primaire sociale netwerk (gezin/partners/familie) erbij betrokken? Wat betekent het dat die zorg niet alleen door professionals wordt uitgevoerd, maar in toenemende mate prominent ook door vrijwilligers? Kerkelijke vrijwilligers vooral, al dan niet institutioneel verbonden. En als detentie niet alleen gericht is op straffen (verging), maar ook op herstel van relaties, hoe ziet die er dan uit? Welke rol kunnen kerken hierin spelen, vanuit hun rijke traditie van verhalen en getuigen van geloof, hoop en liefde, en vanuit hun vele en gevarieerde plaatselijke geloofsgemeenschappen? Hoe bewerk en bereik je, dat de samenleving zich niet alleen collectief verantwoordelijk weet voor het handhaven van het rechtssysteem, maar minstens ook zo verantwoordelijk voor het ontwikkelen van het sociaal systeem, waarin mensen niet alleen rechten hebben, maar hen ook recht gedaán wordt? Welk oog is er voor slachtoffers van delicten? Waar en hoe komen zij in beeld en welke zorg wordt aan hen gegeven? Voor welke uitdagingen stellen zij de geloofsgemeenschappen?

Waar deze en dergelijke vragen in beeld komen en systematisch aan de orde worden gesteld, wordt duidelijk dat er dringend behoefte is aan antwoorden die concreet, houdbaar en overtuigend zijn. En daar is onderzoek voor nodig – gericht en veel, geduldig en voortdurend. Onderzoek dat breed gedragen wordt en allerlei dwarsverbanden heeft. Onderzoek dat even relevant als inspirerend is. Zie hier de achtergrond van de idee, zo'n vijf jaar geleden, om een stichting op te richten die dit soort wetenschappelijk onderzoek zou bevorderen. Op bescheiden schaal, dat kan niet anders. Maar toch.... Nadat eerst prof. Evert Jonker een dag in de week zich hieraan kon wijden, stelde de Protestantse Theologische Universiteit – na het emeritaat

van prof. Jonker - dr. Reijer de Vries als universitair docent in de gelegenheid voor 0,2 deel van zijn werktijd hiermee bezig te zijn; beiden voor die omvang door de Stichting bekostigd.

In de bijzondere opdracht met betrekking tot het justitiepastoraat gaat het behalve om praktijkbetrokken onderzoek nadrukkelijk ook om academisch onderwijs. Fragmentarisch gebeurt dat binnen de masterstudie van de predikantsopleiding, in de vorm van een verdiepingscursus in samenwerking met Kerken met Stip en de (mede-) begeleiding van enkele mastertheses; meer structureel en omvattend vindt dit plaats binnen de nascholing van justitiepredikanten als vorm van permanente deskundigheidsbevordering; dit laatste op verzoek van en in nauwe samenwerking met de rooms-katholieke en protestantse denominatie binnen de Dienst Geestelijke Verzorging van de Dienst Justitiële Inrichtingen in Den Haag.

Deze onderzoek- en onderwijsactiviteiten vanuit de Protestantse Theologische Universiteit zijn ingekaderd in het Centrum voor Justitiepastoraat, dat, gevestigd te Tilburg, een samenwerkingsverband is van de Universiteit van Tilburg (Faculteit Katholieke Theologie en Rechtenfaculteit) en de Protestantse Theologische Universiteit. Vanuit dit centrum lopen ook vele en intensieve lijnen naar de beroepsgroep van justitiepastores en naar de vrijwilligersorganisaties, alsook in toenemende mate naar buitenlandse wetenschappelijke instellingen. Zo kenmerkt dit centrum zich niet alleen door samenhang tussen onderzoek en onderwijs, maar ook door de internationale dimensie daarvan. En dit blijkt des te interessanter waar de katholieke en de protestantse traditie elk hun eigen wereld inbrengen en op elkaar betrekken.

Het mini-symposium waaraan deze brochure ontstaan is, is voor mij geslaagd als het een bijdrage levert aan de zichtbaarheid van het lopende onderwijs en onderzoek met betrekking tot justitiepastoraat. Dat daarop volgt, dat meer kerken, instanties en fondsen bereid blijken om dit soort onderzoek en onderwijs te steunen, is een wens die ik alleszins vervulbaar acht. Het werk is er naar. Ook in de komende jaren.

April 2015

Dr. Henk van der Sar
Voorzitter Stichtingsbestuur

Over de context van het justitiepastoraat

Mr. R.J. Hoekstra, voorzitter CIO-Justitie

Met het oog op de geestelijke verzorging in de inrichtingen van justitie zijn de overheid en religieuze en levensbeschouwelijke organisaties – of zoals het grondslagdocument zegt: genootschappen op geestelijke grondslag - overeen gekomen dat dit een domein is 'waarin de staat en de genootschappen op geestelijke grondslag, ondanks deze scheiding van kerk en staat, samenwerken.'¹ De staat kan krachtens de scheiding van kerk en staat niet zelf voorzien in geestelijke verzorging en faciliteert daarom religieuze en levensbeschouwelijke organisaties – de zendende instanties – om in deze geestelijke verzorging te voorzien. Deze zendende instanties zijn verantwoordelijk voor de inhoud van de geestelijke verzorging; de staat maakt één en ander mogelijk waarbij de verantwoordelijkheden van de zogenaamde zendende instanties en van de staat voortdurend op elkaar afgestemd worden. Het duale en paritaire besturingsmodel moet ervoor zorgen dat deze samenwerking op een goede wijze verloopt.

De Dienst Geestelijke Verzorging bij de Dienst Justitiële Inrichtingen bij het Ministerie van Veiligheid en Justitie is daarmee een dienst *sui generis*, omdat en in zoverre hierin structureel een vorm van duaal bestuur is voorzien. De geestelijke verzorgers worden ambtenaarlijk aangestuurd door de staat maar ambtelijk door de zendende instanties. In de loop van de tijd is het aantal zendende instanties uitgebreid omdat ook in de inrichtingen een grotere pluraliteit van geloofs- en levensovertuigingen vroeg om een adequate verzorging. Op dit moment werken in de Dienst Geestelijke Verzorging zeven denominaties samen: Rooms-Katholieken, Protestanten, Moslims, Humanisten, Joden, Hindoes en Boeddhisten. De geestelijke verzorgers van de Orthodoxe Kerk in Nederland worden op dit moment door de protestantse dienst aangestuurd. Dit model heeft tot nu toe tot tevredenheid gewerkt. In de inrichtingen worden kerkdiensten,

1. 'Grondslagdocument. De interpretatie van het besturingsmodel geestelijke verzorging bij Justitie'. In A.H.M. van Iersel en J.D.W. Eerbeek, *Handboek justitiepastoraat*, Budel: Damon 2009, 537-544.

beziingsbijeenkomsten of gebedsdiensten gehouden, er vinden gespreksgroepen plaats en er worden vele duizenden individuele gesprekken gevoerd. Zo werden er alleen al in 2014 ruim 6900 protestantse en rooms-katholieke kerkdiensten gehouden. De geestelijk verzorger is niet weg te denken uit de inrichting en de geestelijke verzorging is m.i. van uitermate groot belang voor het klimaat in de inrichting.

Als kerken moeten we ons daarbij realiseren dat dit niet een dienst is die de kerken van buiten aan de ingeslotenen verrichten, dat het geen kerkelijke dienstverlening is, maar dat het de gemeente van Christus is die week aan week in de inrichtingen bijeen komt. Ook daar is kerk, ook daar klinkt het lied en gebed van gelovigen.

Tijd van vanzelfsprekendheden voorbij

Ik zei: Het tussen staat en genootschappen op geestelijke grondslag overeengekomen model heeft tot nu toe tot tevredenheid gewerkt.

Echter: de tijd van de vanzelfsprekendheden is voorbij.

Ook de tijd dat we er van uit konden gaan dat het door de overheid gefinancierde justitiepastoraat een vanzelfsprekend gegeven is. Zo moet met de afnemende betekenis van de kerk in de samenleving steeds uitdrukkelijker de aanwezigheid van godsdienstige of levensbeschouwelijke overtuigingen bij ingeslotenen en van de behoefte om daaraan uiting te geven, onder de aandacht worden gebracht van de verantwoordelijken voor de besluitvorming.

Ook ontbreekt dikwijls het besef van het wezenlijke belang van ondersteuning van ingeslotenen bij geloofs- en levensvragen. De noodzaak van geestelijke verzorging wordt hardop of achter voorgehouden hand betwist. In ieder geval wordt de vraag gesteld of de organisatievorm met de duale en paritaire besturing niet achterhaald is, of algemene geestelijke verzorging niet beter en goedkoper is, of dat geestelijke verzorging naar behoefte niet ook door de inrichtingen om de hoek kan worden ingekocht. Met andere woorden: er worden fundamentele vragen gesteld aan de inrichting van de geestelijke verzorging. Ook het onderscheid in verantwoordelijkheid van de geestelijke verzorger en de gewone ambtenaar is voor velen

te complex, ook op het ministerie. Een en ander vergt steeds vaker uitleg en overtuigingskracht. Om een voorbeeld te noemen: recentelijk bleek dat nog eens temeer toen vanuit het departement het geldende persprotocol zonder meer ook geldig verklaard werd voor de Dienst Geestelijke Verzorging. Het behoeft een interventie bij de Staatssecretaris om enige opening in dit standpunt te verkrijgen.

Wat levert geestelijke verzorging op?

In de omgeving van het justitiepastoraat – of breder: de geestelijke verzorging bij justitie – wordt regelmatig de vraag gesteld: Wat levert geestelijke verzorging nu eigenlijk op?

Het maatschappelijk en politiek klimaat vraagt om heldere kaders en meetbare resultaten. In een toelichting op het besturingsmodel van het hoofdkantoor van de Dienst Justitiële Inrichtingen staat: "Het hoofdkantoor stuurt primair op resultaat, zowel financieel als kwalitatief, en stuurt niet op de operatie; er wordt concrete output afgesproken en er is sprake van verantwoording achteraf." Voor veel ambtenaren van het departement is het dan lastig te verteren dat er een landelijke dienst is die de vraag naar resultaat en output niet kan of wil beantwoorden. Want het is niet aantoonbaar wat geestelijke verzorging oplevert. Hoe kun je troost meten of bemoediging, de werking van een preek of de kracht van het gezamenlijk gebed? Vermindering van recidive is hopelijk ook één van de gevolgen van de geestelijke verzorging, maar meetbaar is het niet, al is bij een onderzoek bij nazorgorganisatie Exodus wel aangetoond dat zingeving van grote invloed is voor een succesvolle terugkeer van de ex-gedetineerde in de samenleving.

Geestelijke verzorging is niet 'pappen en nathouden'

Het protestantse en rooms-katholieke justitiepastoraat hebben door de nadruk op het herstelgerichte pastoraat ook altijd oog gehad voor de effecten van het pastoraat. Justitiepastoraat is niet 'pappen en nathouden', is niet het faciliteren van religieuze behoeften of slechts het troosten in een moeilijke tijd – het justitiepastoraat is gericht op herstel. Op vele wijzen wordt dat tot uitdrukking gebracht. Onder

andere ook door de aandacht voor de nazorg en voor de verbinding van binnen en buiten door de aanwezigheid van vele honderden vrijwilligers. Er is zeer veel goeds te zeggen over nut en noodzaak van het justitiepastoraat. Maar daarmee sluit het justitiepastoraat nog niet aan op de vraag naar meetbare resultaten. Ook pastoraat is in het werk in de inrichting een categorie *sui generis*. Het is in de inrichting een plek van een andere orde. Het komt niet voor in een behandelplan, rapporteert niet en iedereen in de inrichting weet dat dominees en pastores niet de staat vertegenwoordigen.

Veranderende context

De geestelijke verzorgers in de inrichtingen doen hun werk met veel inspiratie, inzet en vreugde. Ook al merken ze dat de ruimte waarin ze zich kunnen bewegen kleiner wordt. Door de bezuinigingen en het invoeren van sterk gestructureerde dagprogramma's komt het dagelijks werk van de dominees en andere geestelijke verzorgers in het gedrang. Te vaak is men afhankelijk van de afnemende bereidwilligheid van inrichtingsdirecteuren om toch ruimte te scheppen. De zendende instanties hebben meerdere malen bij de Staatssecretaris om ruimte moeten vragen voor de geestelijke verzorging.

De veranderende context vraagt veel van onze predikanten. In de uitvoering van hun dagelijks werk ervaren zij ook de gevolgen van bovengenoemde ontwikkelingen². Samen met de collega's van de andere denominaties staan zij voor de taak in hun werk dag aan dag antwoord te geven op de vraag naar 'nut en noodzaak' van de geestelijke verzorging. Als zij zich slechts zouden beroepen op het grondwettelijk recht van de ingeslotene zijn geloof of levensovertuiging te leven, zou hun plek in de inrichting steeds meer betwist worden.

Naast de dagelijkse inzet voor ingeslotenen moeten zij steeds opnieuw hun plek in de inrichting verwerven. Dat vraagt veel energie, maar ook ondersteuning van de zendende instanties en van de leiding van de dienst. De na- en bijscholing van onze justitiepredikan-

ten is daarbij van wezenlijk belang om de vitaliteit van de justitiepastor te bevorderen. Daarom zijn we ook bijzonder dankbaar voor de ondersteuning in die scholing door het Centrum voor Justitiepastoraat, waarin door de inzet van de Stichting ter Bevordering van Wetenschappelijk Onderzoek en Onderwijs ten behoeve van het Justitiepastoraat voor het protestantse deel dr. Reijer de Vries werkzaam is.

2. R.J. de Vries, 'Justitiepastores en de kerk: een gebroken relatie?', *Pastorale Verkenningen. Tijdschrift voor het justitiepastoraat* 9/2 (2014), 22-25

copyright: DJI

De (ex-)gedetineerde: ons een zorg!

Over het belang van onderzoek en onderwijs t.b.v. het protestants justitiepastoraat.

R.J. de Vries, stafid CJP

Een nieuw perspectief voor mensen

Wat is het belang van onderzoek en onderwijs ten behoeve van het protestantse justitiepastoraat? De belangstelling voor die vraag is bij mij gewekt in mijn omgang met een ex-gedetineerde man en zijn zoontje in de tijd dat ik predikant was in Den Haag. De man was in de dertig en zat op een zondag ineens met zijn zoontje van tien in de kerk. Hij vertelde me na de dienst dat hij goed contact had gehad met de justitiepastor en in een Exodushuis goed was begeleid. Hij had daar veel geleerd. Nu moest hij weer zijn draai vinden in de samenleving. Geloof en contact met de kerk waren voor hem belangrijk om hem op het goede spoor te houden. Hij had gezeten voor een geweldsdelict en dat mocht niet weer gebeuren, wilde hij het recht op de opvoeding van zijn zoon niet verliezen. Ik heb jaren contact gehad met deze man en gemerkt hoe ik als predikant een voorbeeldrol kon vervullen waardoor deze Haagse ex-gedetineerde in onze kerkgemeente na verloop van tijd werd ontvangen en gewaardeerd als kerkganger en later ook als lid van een gesprekskring.

Ik heb ook gemerkt hoe belangrijk een geloofsgemeenschap dan kan zijn als steunnetwerk. Uiteindelijk heeft de man in onze gemeente belijdenis van het geloof gedaan.

De terugkeer in de samenleving van ex-gedetineerden verloopt niet altijd zo positief als bij deze man. Onderwijs en onderzoek ten behoeve van het justitiepastoraat zijn wat mij betreft vooral van belang om de rol van vrijwilligers bij en de bijdrage van geloofsgemeenschappen aan het herstel van (ex-)gedetineerden te verbeteren met als doel dat zij weer voluit kunnen leven, net als deze Haagse man en zijn zoon.

In het vervolg wil ik duidelijk maken hoe onderzoek en onderwijs kunnen bijdragen aan dit toekomstperspectief voor ex-gedetineerden die terugkeren in de samenleving en hun familie. Ik beperk me tot het onderzoeksproject waaraan ik de komende drie jaar wil werken, namelijk de betekenis van religieuze nazorg voor ex-gedetineerden. Ik zal eerst de onderzoeksvraag kort toelichten en het eigene ervan aangeven. Vervolgens noem ik een aantal argumenten om de relevantie van het onderzoek voor de doelgroep van de ex-gedetineerden aan te tonen. Tot slot bespreek ik de beoogde resultaten door zo concreet mogelijk te benoemen op welke manier dit onderzoek wil bijdragen aan het herstel van ex-gedetineerden.

Naast het onderzoek is ook het academisch onderwijs van belang om het justitiepastoraat te ondersteunen en verder te professionaliseren. Ik zal daarom aan het eind nog kort vertellen wat wij doen op dat gebied.

Onderzoeksproject

In 2009 beschreef de Nijmeegse socioloog en rechtsfilosoof Bas van Stokkum de rol van religie onder andere bij het verminderen van herhalingscriminaliteit en het re-integreren.¹ Op grond van vooral Amerikaans onderzoek kwam hij tot de conclusie dat ondersteuningsnetwerken, begeleiding door vertrouwenspersonen en de inzet van vrijwilligers de belangrijkste factoren zijn voor het herstel van ex-gedetineerden. Tegelijk vroeg hij zich af of Nederland anno 2009 rijp was voor een *revival* van religieus vrijwilligerswerk rondom (ex-)gedetineerden. Hij gaf daarvoor drie redenen. Justitiële beleidsmakers zouden weinig geloof hebben in de nuttige bijdrage van vrijwilligers en nazorg vooral zien als een zaak van professionals. Het punitieve klimaat zou niet veel op hebben met rehabilitatie, herstel en re-integratierituelen, want dat zouden te softe benaderingen zijn. En religieus geïnspireerde programma's zouden in het seculiere klimaat niet op veel publieke bijval kunnen rekenen.²

Deze spanning tussen aantoonbare positieve effecten en publieke argwaan vormt een uitdaging voor wetenschappelijk onderzoek op dit gebied. De hoofdvraag van dit onderzoeksproject luidt: hoe zijn religieus geïnspireerde sociale verbanden van betekenis voor de zorg en nazorg van (ex-)gedetineerden? Met deze vraagstelling wordt het onderzoek toegespitst op de volgende vier aspecten. De focus wordt allereerst gericht op de *betekenis* van de religieuze nazorg voor het herstel van de ex-gedetineerden, persoonlijk, in hun primaire relaties (partners, kinderen, familie, vrienden) en in kerk en samenleving. Welke betekenis kennen ex-gedetineerden daar zelf aan toe? Hoe beantwoordt deze nazorg aan de specifieke problematiek, de behoeften en de kansen van deze doelgroep?³ In de tweede

1 B. van Stokkum, 'Houd religie af van misdaad?', *Tijdschrift voor Herstelrecht* 9/4 (2009), 8-25.

2. A.w., 22-23.

3. J. Eerbeek, *Een misdadiger is meer dan zijn delict*. [Amsterdam: Ark Media 2009], 91-92 wijst op de meervoudigheid van de problematiek en noemt de noodzaak om na vrijlating de motivatie te ondersteunen en de binding met de samenleving vorm te geven en isolement tegen te gaan.

plaats focust het onderzoek op het belang van de *integratie* van de zorg binnen met de nazorg buiten de muren, omdat juist die nauwe aansluiting tussen beide de meest effectieve resultaten oplevert in termen van succesvolle re-integratie. Met het oog op deze aansluiting richt het onderzoek zich in de derde plaats op de betekenis van de *vrijwilligers*, zowel hun betekenis voor het herstel van ex-gedetineerden als de betekenis die de vrijwilligers zelf aan de (na)zorg toekennen. In de vierde plaats wordt het onderzoek beperkt tot het *religieus* geïnspireerde vrijwilligerswerk. Deze keuze vloeit voort uit het oecumenische karakter van het Centrum voor Justitiepastoraat, de relatie met het werkveld van het protestantse en rooms-katholieke justitiepastoraat, en de sterke vertegenwoordiging van organisaties en gemeenschappen met een christelijke identiteit in het vrijwilligerswerk. In dit vrijwilligersnetwerk gaat het om een divers geheel van vrijwilligersorganisaties, kerkelijke instellingen, geloofsgemeenschappen en meer of minder vloeibare netwerken. Bovendien kan religie voor gedetineerden een belangrijke motor tot vernieuwing zijn.⁴

Dit onderzoeksproject betreft de situatie in Nederland en sluit aan bij ontwikkelingen op het gebied van zorg en nazorg 1) in het kader van de participatiesamenleving in het algemeen en 2) meer in het bijzonder bij het Ministerie van Veiligheid en Justitie en bij de Vereniging van Nederlandse Gemeenten enerzijds, 3) en bij de vrijwilligersorganisaties anderzijds. Vermelding verdient het project 'Verbinden en Versterken' (2011-2014) dat voortkwam uit een samenwerkingsverband tussen het justitiepastoraat, *Exodus Nederland*, *Kerken met Stip* en *Kerk in Actie*. Dat project onderzocht de mogelijkheden om relaties en activiteiten van bestaande diaconale structuren, maatschappelijke organisaties en gemeentelijke overheid beter te verbinden en te versterken.⁵ Ex-gedetineerden hebben belang bij goede verbindingen tussen de verschillende keten- en netwerkpartners in de nazorg en ze hebben vooral last van de verschillende aansluitingsproblemen. In dit onderzoek brengen we verder in

4. KASKI, *De invloed van de sleutel zingeving in Exodushuizen*. Rapportnummer 629 [Nijmegen: Radboud Universiteit 2013].

5. V. Rooze en T. Vester, 'Herstelgericht werken in pastoraat en nazorg', in: Th.W.A. de Wit, R.J. de Vries en R. van Eijk (red.), *Grensverkeer. De meerstemmigheid van de geestelijk verzorger bij justitie*. [Nijmegen: WLP 2013], 51-66.

kaart welke aansluitingsproblemen zich voordoen en welke oplossingen gevonden worden, en de effecten op de nazorg.

Als tweede stap noem ik in het vervolg een aantal argumenten om de relevantie van het onderzoek duidelijk te maken vanuit drie contexten, te weten die van samenleving, overheid en wetenschap. Ik doe dat aan de hand van drie stellingen. Daarbij breng ik een contrast aan.⁶ Het maakt m.i. verschil vanuit welk perspectief we de nazorg aan ex-gedetineerden benaderen: als een ambtelijk-bestuurlijk project of als een herstelgericht proces. Beide benaderingen zijn nodig voor de ongeveer 30.000 ex-gedetineerde burgers die jaarlijks terugkeren in de maatschappij. De verschillen zal ik benoemen, maar van belang is dat beide benaderingen worden verbonden. Het onderzoek richt de focus echter op de tweede benadering van het herstelgerichte proces en ik zal aangeven welke keuzes daarbij worden gemaakt en waarom gekozen wordt voor praktisch-theologisch onderzoek.

Samenleving

Mijn eerste stelling is dat dit onderzoek nodig is omdat het herstel van gedetineerden vooral gebaat is bij de inzet door vrijwilligers binnen samenlevingsverbanden. Het zijn de vrijwilligers die door hun aanwezigheid voor de gedetineerden een brug vormen tussen binnen en buiten; en die met hun inbreng samen met de gedetineerden een geloofsgemeenschap binnen de muren vormen en deze verbinden met de kerk buiten. Zij zijn het ook die met hun ervaring ex-gedetineerden helpen bij het vinden van een zinvolle dagbesteding en begeleiden op de weg terug langs loketten en instanties om het leven weer op de rails te krijgen. En het zijn vrijwilligers die door hun maatschappelijke positie in staat zijn ex-gedetineerden concreet op weg te helpen bij het vinden van werk, het regelen van een woning, het initiëren van herstelprojecten.⁷ Vrijwilligers zijn ingebed in soci-

6. E. Jonker, 'Justitiepastoraat articuleert ook contrasten. Een praktisch-theologische verkenning van een werksoort', www.centrumvoorjustitiepastoraat.nl sv. Archief, toespraak Evert Jonker 2009.

7. Voor een uitwerking van wat vrijwilligers concreet kunnen doen, zie: S.A.P. van der Heijden-de Pagter, S.J.E. van der Heijden en J.C. Donner, *Handboek Stichting ToTeachIt*. [s-Gravenzande: imago prints 2014]. Over de verschillende vormen van vrijwilligerswerk, zie Ministerie van Justitie, *Vrijwilligerswerk bij de sanctietoepassing. Beleidsvisie 2010*, 34-35.

ale verbanden. Professionals zijn nodig, maar zij vormen een tweede lijn, om de vrijwilliger toe te rusten en de activiteiten te faciliteren en deels ook te organiseren. De herstelgerichte benadering met de inzet van vrijwilligers sluit aan bij de helende en gemeenschapsvormende krachten die in de samenleving te vinden zijn. Dat is goed voor de ex-gedetineerden en hun familie, omdat het hen een nieuw toekomstperspectief biedt. Het is ook goed voor de samenleving, omdat het de criminaliteitsspiraal kan doorbreken en mensen met hun mogelijkheden gaan participeren.

De herstelgerichte benadering laat een ander geluid horen in onze samenleving waar het strafklimaat de laatste decennia guurder en harder is geworden.⁸ Die verharding valt te begrijpen in een 'risico-samenleving' (Ulrich Beck), waarin gestreefd wordt naar voorkomen van het kwade, het beheersen van risico's en vooropstellen van de eigen veiligheid. Als het om gedetineerden gaat, denken veel burgers: 'laat ze maar zitten'. Met de uitdrukking 'ons een zorg' wordt deze onverschilligheid getypeerd.

Die onverschilligheid draagt echter bij aan het maatschappelijk isolement van ex-gedetineerden en vormt zo mede een voedingsbodem voor een terugval in de criminaliteit. Met de herstelgerichte benadering zet het justitiepastoraat een andere toon. De uitdrukking: 'zij zijn ons een zorg', waarnaar de titel van deze lezing verwijst, drukt uit dat men zich verantwoordelijk voelt voor een humane tenuitvoerlegging van straffen en voor een succesvolle re-integratie in de samenleving. Deze zorg voor de gevangenen wordt als een van de werken der barmhartigheid genoemd in het Evangelie (Matteüs 25,36) en is sindsdien diep verankerd in de christelijke traditie en praktijk. De kerken beschouwen de betrokkenheid op gevangenen als behorend tot het wezen van de kerk. Dat komt enerzijds tot uiting in de kerkelijke zending van justitiepredikanten waardoor zij samen met de aan hun zorg toevertrouwde gevangenen een kerkelijke gemeenschap in de inrichting vormen.⁹ Anderzijds dragen lokale kerkgemeenten zorg voor gevangenen door de inzet van vrijwilligers.

8. R. van Eijk, *Menselijke waardigheid tijdens detentie. Een onderzoek naar de taak van de justitiepastor*. [Oisterwijk: WLP 2013], 20-29.

9. Van Iersel en Eerbeek, *Handboek justitiepastoraat*, 547. Zie ook de bijdrage van J.-G. Heetderks.

Daar begint de schoen echter op twee manieren te wringen: inhoudelijk en getalsmatig. Ook kerkleden zijn gevoelig voor de roep om preventie en harder straffen. Organisatorisch loopt de inzet van vrijwilligers niet altijd op rolletjes. Uit mijn onderzoek naar protestantse Kerken met Stip blijkt dat er soms nauwelijks contact is tussen de kerkenraad en de vrijwilligers.¹⁰ Dit suggereert een eenrichtingsverkeer: vrijwilligers zetten zich in namens de kerk, maar er vindt geen terugkoppeling plaats aan de kerk. Terwijl de kerk daarvan juist zou kunnen leren wat het betekent om gevangenen te bezoeken en hoe je je om hen bekommert alsof je samen met hen gevangen zit (Hebr. 13,3).¹¹ Getalsmatig moet rekening gehouden worden met een daling in de deelname aan vrijwilligerswerk die zichtbaar wordt in recente onderzoeken naar 'Geven in Nederland'. Het gaat zowel om een daling in aantal vrijwilligers als in uren en taken per vrijwilliger.¹² Vandaar mijn stelling dat dit onderzoek nodig is omdat het herstel van gedetineerden vooral gebaat is bij de inzet door vrijwilligers binnen religieuze samenlevingsverbanden, waaronder de kerken.

Overheid

Mijn tweede stelling is dat theologisch onderzoek nodig is om recht te doen aan het eigene van het religieus geïnspireerde en herstelgerichte vrijwilligerswerk en de betekenis daarvan voor (ex-)gedetineerden, vrijwilligers en geloofsgemeenschappen duidelijk te maken in het publieke domein. De reden daarvoor is dat de overheid de betekenis van religieus geïnspireerd vrijwilligerswerk reduceert en het belang ervan in de politieke context niet vanzelf spreekt.¹³ De

10. R.J. de Vries, 'Grenzen zwischen Kirche und Gefängnis seelsorgerlich überschreiten', *Wege zum Menschen* 2015 (nog niet gepubliceerd).

11. R.J. de Vries en H. Noordegraaf, 'Kerk met Stip – naar een inclusieve kerk. Een casestudy', in: Th.W.A. de Wit, R.J. de Vries en R. van Eijk (red.), *Lost in Translation? De (ex-)gedetineerde in de participatiesamenleving*. [Nijmegen: WLP 2014], 77-94, hier 81-89. Vgl. J. Firet, 'De verantwoordelijkheid van de gemeente "Als medegevangene"', in: J. Spoor (red.), *De kerk in de gevangenis*. [Kampen: Kok 1983], 139-151.

12. R. Bekkers, Th. Schuyt en B. Gouwenberg (red.), *Geven in Nederland 2015. Giften, Nalatenschappen, Sponsoring en Vrijwilligerswerk*. [Amsterdam: Reed Business Information 2015], hoofdstuk 6.

13. Van Stokkum, 'Houd religie af van misdaad?', 22-23; Rooze en Vester, 'Herstelgericht werken in pastoraat en nazorg', Ter illustratie: de Handreiking van de VNG bij het Samenwerkingsmodel Nazorg noemt wel 'Kerkelijke / pastorale instellingen en stichtingen' als één van de dertien netwerkpartners, maar zij brengt deze in haar overige publicaties nergens als netwerkpartner ter sprake. Zie: VNG, 'Handreiking bij Samenwerkingsmodel Nazorg volwassen (ex-)gedetineerde burgers gemeenten – Jus-

beleidsvisie van het Ministerie van Justitie (2010) erkent het belang van het vrijwilligerswerk en meerdere vrijwilligersorganisaties worden via subsidie door de overheid ondersteund.¹⁴ Tegelijk wordt de rol van de vrijwilligers op drie manieren gereduceerd: zij zijn van belang voor zover zij bijdragen aan de doelen van de overheid, de erkende bijdrage bestaat uit het doen van activiteiten, waarbij de identiteitsgebonden, religieuze overwegingen en persoonlijke motivaties geen rol spelen, en de vrijwilligers worden beschouwd als individu, hun kerkelijke betrokkenheid en de rol van de geloofsgemeenschap worden buiten beschouwing gelaten.¹⁵

Deze reductie hangt samen met het contrast tussen het ambtelijk-bestuurlijke en het herstelgerichte perspectief. Het begrip perspectief geeft overigens aan dat het benaderingen betreft die elkaar niet uitsluiten, maar aanvullen. Het verschil in perspectief leidt tot verschillen in doelstelling, aanbod en werkwijze. Ik duid die hier kort aan om het belang van het onderzoek te verduidelijken. Het *doel* van de overheid is het verminderen van herhalingscriminaliteit, het terugdringen van overlast en onveiligheid voor burgers en het beperken van de kosten.¹⁶ Met het oog daarop streeft de overheid naar het verbeteren van de integratie van de zorg binnen en buiten de gevangenis: de zogenaamde 'sluitende aanpak nazorg', waarvoor de Vereniging Nederlandse Gemeenten en het Ministerie van Veiligheid en Justitie in 2009 een samenwerkingsmodel hebben opgesteld.¹⁷ In deze samenwerking is het *aanbod* gericht op de behoeften en de risico's van ex-gedetineerden en daarmee op het verstrekken van voorzieningen die recidive en overlast verminderen. De voorzieningen hebben betrekking op de vijf leefgebieden van identiteitsbewijs, huisvesting, inkomen, schulden en zorg. Deze voorzieningen worden titie', 62.

14. Ministerie van Justitie, *Vrijwilligerswerk bij de sanctietoepassing*.

15. A.w., 34. De overheid erkent hier overigens dit verschil in doelstelling en motivatie.

16. Ministerie van Veiligheid en Justitie, 'Sluitende aanpak nazorg. Volwassen (ex-)gedetineerde burgers.' <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/brochures/2010/07/06/factsheet-sluitende-aanpak-nazorg.html> (bezoekt: 13-04-2015). Zie ook: A. Jorritsma-Lebbink en F. Teeven, 'Richting aan Re-integratie'. Convenant Re-integratie van (ex-)gedetineerden. <http://www.dji.nl/Onderwerpen/Volwassenen-in-detentie/Re-integratie-en-nazorg/convenant-re-integratie/index.aspx> (bezoekt:13-04-2015).

17. Jorritsma-Lebbink en Teeven, 'Richting aan Re-integratie'. Zie ook: Vivian den Hartogh, Karel van Duijvenbouden, Geke Koppenol, *Handreiking bij Samenwerkingsmodel 'Nazorg volwassen (ex-)gedetineerde burgers' gemeenten – Justitie*. [Den Haag: VNG 2009].

door professionals geregeld. De gemeente heeft daarin de regierol en werkt samen met zogenaamde ketenpartners, zoals Reclasse- ring, woningcorporaties en GGZ. In de *werkwijze* wordt uitgegaan van de eigen verantwoordelijkheid van de ex-gedetineerde.

Vergelijken we dit nu met het herstelgerichte pastoraat.¹⁸ Dat heeft als *doel* het herstel van de persoon en zijn relaties en het goed maken van het misdrijf door een bijdrage te leveren aan de samen- leving. Daarbij worden existentiële vragen expliciet aan de orde gesteld. Dat leidt tot een ander *aanbod*, enerzijds gericht op de ondersteuning door sociale netwerken, in het bijzonder de primaire relaties van gezin, familie, vrienden en vrijwilligers, en anderzijds op de slachtoffers van misdrijven. Hiervoor worden programma's aan- geboden. Daarin spelen vrijwilligers een centrale rol. Het gevolg is een andere *werkwijze*. De herstelgerichte nazorg houdt naast de ei- gen verantwoordelijkheid tegelijk rekening met de schadelijke gevol- gen die isolement, deprivatie (beperkingen m.b.t. vrijheid en verant- woordelijkheid) en geweld hebben voor de ontwikkeling van eigen identiteit en verantwoordelijkheid.¹⁹ Bovendien is de ambtelijke ke- tenzorg vanwege haar complexiteit gevoelig voor wat wel genoemd wordt 'ketenproblematiek', zoals onder andere blijkt bij de uitvoering van andere zorgvoorzieningen.²⁰ De herstelgerichte nazorg schakelt daarom vrijwilligers in als maatjes om ex-gedetineerden in het oer- woud van ketenpartners en voorzieningen te begeleiden.

In de 'aanpak' van het samenwerkingsmodel komt het eigene van het religieus geïnspireerde en herstelgerichte vrijwilligerswerk niet in beeld. Vandaar mijn stelling dat hiervoor theologisch onderzoek nodig is dat niet alleen van buitenaf, maar ook van binnenuit de be- tekenis ervan nagaat.

18. A.-M. Jonckheere, 'Justitiepastoraat en herstel. Een positiebepaling', in: Van Iersel en Eerbeek, *Handboek justitiepastoraat*, 210-227.

19. Eerbeek, *Een misdadiger is meer dan zijn delict*, 93-96. Vgl. S. van der Zee, *Het staatshotel. De bajes, stortplaats van de samenleving*. [Breda: De Geus 2014].

20. Hans van Bommel, 'IT maakt van pgb geoliede machine', *Trouw* 10-04-2015, 24.

Wetenschap

Mijn derde stelling is dat praktisch-theologisch onderzoek nodig is om de religieuze dimensie van de nazorgpraktijken op een niet re- ducerende manier te benaderen en recht te doen aan de intrinsieke geloofsopvattingen, waarden en verbintenissen en aan het zelfver- staan van religieuze organisaties en gemeenschappen.²¹

In het wetenschappelijk onderzoek zijn vier onderwerpen van belang voor ons onderzoeksproject: de rol van religie, de betekenis van vrijwilligers, de effecten van steunnetwerken en geloofsgemeen- schappen en de noodzaak van samenwerking in de nazorg. Ik noem enkele onderzoeksresultaten.

- Religie en op religie gebaseerde programma's dragen bij aan ge- dragsverandering van gedetineerden binnen de muren. Religie blijkt de ontwikkeling van een nieuwe identiteit te ondersteunen, morele motivatie te vergroten, en bij te dragen aan vermindering van recidive.²² Dit Amerikaanse onderzoek zegt echter niet zo- veel over het religieus geïnspireerde vrijwilligerswerk ná detentie of over de Nederlandse situatie. De betekenis van de religieuze dimensie in de nazorg is in Nederland nauwelijks onderzocht. Wel heeft onderzoek door Exodus Nederland de positieve invloed van zingeving aangetoond.²³ Het bestaande onderzoek suggereert in elk geval dat de religieuze dimensie een belangrijke factor kan zijn bij nazorg aan en herstel van ex-gedetineerden.
- Vrijwilligerswerk draagt bij aan een herstelgerichte benadering van de nazorg aan ex-gedetineerden.²⁴ Dat houdt verband met de oriëntatie op ondersteuning door sociale netwerken, met name de primaire relaties. In het algemeen geldt dat kerken belangrijke leveranciers van vrijwilligers zijn.²⁵ Anderzijds sugge-

21. G. Immink, 'Theological Analysis of Religious Practices', *International Journal for Practical Theology* 18/1 (2014), 129-130.

22. Van Stokkum, 'Houdt religie af van misdaad', 11-12 en 17-20.

23. KASKI, *De invloed van de sleutel zingeving*; vgl. S. van Wingerden, D. Alberda, M. Moerings, B. Wartna en J. van Wilsem, *Recidive en nazorg. Onderzoek onder oud- bewoners van Exodus, DOOR, Moria & Ontmoeting*. [Den Haag: Boom/Lemma 2010].

24. S. Maruna, 'Who owns resettlement? Towards restorative re-integration', *British Journal of Community Justice*. 4/2 (2006), 23-33.

25. J. de Hart, *Geloven binnen en buiten verband. Godsdienstige ontwikkelingen in Nederland*. [Den Haag: SCP 2014], 124 v. stelt dat m.n. actieve deelname in een religieuze gemeenschap een sleutelvariabele is voor vrijwilligerswerk.

reert ons eigen onderzoek dat er bij protestantse vrijwilligers in de nazorg een verlegenheid bestaat in het gebruik van religieuze taal.²⁶ Kortom: de religieuze dimensie speelt dus wel een rol in het vrijwilligerswerk, maar onduidelijk is welke.

- Informele steunnetwerken zijn belangrijk om te stoppen met delinquent gedrag, o.a. door het aangaan van andere sociale contacten²⁷ en het ondersteunen van een nieuwe identiteit.²⁸ Vertrouwenspersonen spelen daarbij een belangrijke rol als steunverleners. Vanuit herstelgericht perspectief zijn deze steunnetwerken belangrijk vanwege de mogelijkheden die ze aan ex-gedetineerden bieden om door middel van activiteiten iets bij te dragen aan de samenleving en op die manier iets goed te maken.²⁹ Geloofsgemeenschappen kunnen deze functie van informeel steunnetwerk vervullen en een nieuwe identiteit en ander pro-sociaal gedrag ondersteunen, bijvoorbeeld wanneer ex-gedetineerden onder voorwaarden deelnemen aan vrijwilligerswerk.³⁰ Daarnaast bieden geloofsgemeenschappen de kans om gebruik te maken van bestaande diaconale structuren.³¹ Vanzelf gaat dat niet. In veel protestantse kerken met stip lukt het zelden om ex-gedetineerden op te nemen in de geloofsgemeenschap.³² Dat kan komen doordat de behoeften van ex-gedetineerden niet aansluiten bij het aanbod van de geloofsgemeenschap.³³ Migrantenkerken slagen daar vaak beter in, maar dan is vaak de verbinding met de samenleving vaak problematisch.³⁴ Kortom: geloofsge-

meenschappen kunnen een bijdrage leveren aan het herstel van ex-gedetineerden, maar slagen daar niet altijd in. Onderzoek is nodig om duidelijk te maken welke factoren een rol spelen en hoe de nazorg verbeterd kan worden.

- Verbinding en samenwerking zijn noodzakelijk voor sterke netwerken, maar in de nazorg zijn deze niet vanzelfsprekend aanwezig.³⁵ Daarbij spelen verschillende soorten aansluitingsproblemen een rol: tussen verschillende religieuze netwerkpartners en justitiepastores³⁶; tussen religieuze netwerkpartners onderling; en tussen religieuze netwerkpartners en de ketenpartners van de nazorg van overheidswege. Lokale factoren zijn van invloed. Casestudies kunnen meer inzicht geven in de relevante factoren bij dergelijke aansluitingsproblemen in de nazorg en de mogelijkheden om ze op te lossen.

Gezien de focus op de rol van de herstelgerichte benadering en de religieuze dimensie in de nazorg door religieus geïnspireerde sociale verbanden en gegeven de voornoemde resultaten uit het bestaande wetenschappelijk onderzoek zoekt dit onderzoeksproject een antwoord op de volgende vragen m.b.t. de Nederlandse context:

- Op welke manier en door welke activiteiten spelen lokale geloofsgemeenschappen en religieus geïnspireerde vrijwilligersorganisaties, in het bijzonder de minder bekende, een rol in de nazorg? Wat is daarbij de aard en kwaliteit van de verbindingen tussen justitiepastoraat, religieuze netwerkpartners en maatschappelijke ketenpartners?
- Welke betekenis kennen ex-gedetineerden en vrijwilligers toe aan de bijdrage van de religieus geïnspireerde nazorg
- aan het herstel van ex-gedetineerden (persoonlijk, relationeel, sociaal en m.b.t. slachtoffers)?

26. De Vries en Noordegraaf, 'Kerk met Stip', 92.

27. S. Maruna, S., *Making good: How ex-convicts reform and rebuild their lives*. [Washington: APA Books 2001].

28. K.R. Kerley & H. Copes, 'Keepin' my mind right': Identity Maintenance and Religious'. *Social Support in the Prison Context*, *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 53/2 (2009), 228-244

29. Maruna, 'Who owns resettlement?'

30. R. Armstrong, 'Transforming Rehabilitation: Can faith-communities help reduce reoffending?' *Prison Service Journal* 216 (November 2014), 3-12.

31. Rooze en Vester, 'Herstelgericht werken in pastoraat en nazorg', 63.

32. De Vries, 'Grenzen zwischen Kirche und Gefängnis seelsorgerlich überschreiten'.
33. Vgl. Armstrong, 'Transforming Rehabilitation', 8-9: ex-gedetineerden hebben soms behoefte aan een 'sense of belonging' en bemoediging door inspirerende preken, terwijl kerkgemeenten inzetten op het aanbieden van voorzieningen en diaconale activiteiten. Ook blijken heterogene geloofsgemeenschappen beter te slagen in opvang dan homogene.

34. R. Smit, 'Migrantenkerken als schakel in de re-integratieketen', in: De Wit e.a., *Lost in Translation*, 61-75.

35. Rooze en Vester, 'Herstelgericht werken in pastoraat en nazorg', 58 v.; De Vries en Noordegraaf, 'Kerk met Stip'; R. van der Knijff, 'Het netwerk van de kerkelijke inzorg en nazorg in Zwolle. Een onderzoek naar de praktijk van, behoefte aan en mogelijkheden tot netwerken in de kerkelijke zorg voor gedetineerden en ex-gedetineerden in Zwolle'. Onderzoekverslag PThU [Amsterdam 2015].

36. Smit, 'Migrantenkerken als schakel in de re-integratieketen', 69-75.

- Wat is voor ex-gedetineerden en voor vrijwilligers de betekenis van de religieuze dimensie in de nazorgpraktijken?
- Welke aansluitingsproblemen doen zich voor, wat betekenen die voor ex-gedetineerden en vrijwilligers, en hoe gaan religieus geïnspireerde gemeenschappen en organisaties daarmee om?

Ik ga hier voorbij aan de methode en de uitvoering van het onderzoek. De keuze voor een praktisch-theologische benadering van het onderzoek wordt ingegeven door 1) de relatie tussen de vrijwilligers en geloofsgemeenschappen; 2) de geloofsopvattingen, waarden en gedragskeuzes die inherent zijn aan de nazorgpraktijken; en 3) de inbedding ervan in geloofstradities en leefregels. Omdat het onderzoek praktijkgericht is, betrokken op het werkveld van justitiepastores en vrijwilligersorganisaties, wordt het uitgevoerd in samenspraak met organisaties uit het werkveld en met het Justitiepastoraat. De kennis en ervaringen van justitiepastores zijn vanzelfsprekend van groot belang. De vorderingen van het onderzoek worden regelmatig in de staf van het CJP besproken, jaarlijks voorgelegd aan de onderzoeksgroep van het CJP en aan een werkveldadviesgroep.

Beoogde resultaten

Het onderzoek van het CJP wil bijdragen aan de verbetering van het bestaande beleid en waar nodig aan het ontwikkelen van nieuw beleid met het oog op het herstel van ex-gedetineerden. Voor dat doel worden drie stappen gezet, verspreid over de komende drie jaar: een beschrijvende, een verklarende en een strategische fase.

De eerste, beschrijvende fase (2015) betreft de inventarisatie van de religieus geïnspireerde sociale verbanden, hun praktijken en de relevante thema's die daarbij spelen. De uitdaging is hier om enerzijds de minder bekende en meer flexibele netwerken in beeld te krijgen en anderzijds het al of niet functioneren van de verbanden tussen de bestaande, bij de nazorg voor ex-gedetineerden betrokken (religieuze) sociale verbanden. Het beoogde effect van dit onderzoek is het vergroten van de bekendheid van de religieuze sociale verbanden, het versterken van de netwerken en het verbeteren van de samenwerking. Naast het ontwikkelen van voorlichtingsmateriaal voor lokale en regionale voorlichtingsbijeenkomsten, wordt een conferentie met en voor religieuze nazorgorganisaties en

geloofsgemeenschappen voorbereid over 'verbetering effectiviteit van religieus geïnspireerde nazorg'. Het CJP streeft ernaar ook een internationale conferentie te organiseren over 'de betekenis van religieus geïnspireerde sociale verbanden' met als doel de effectiviteit te vergroten.

De tweede, verklarende fase (2016) zoemt in op de betekenisgeving. Het onderzoek uit fase 1 moet leiden tot een overzicht van relevante concepten. In fase 2 wordt onderzocht welke betekenis ex-gedetineerden en vrijwilligers hieraan geven in het licht van hun ervaringen in de dagelijkse praktijk. Het beoogde effect is dat concrete aansluitproblemen bespreekbaar worden gemaakt en de communicatie wordt verbeterd tussen 'binnen' en 'buiten' enerzijds, en tussen ex-gedetineerden, hun familie en de vrijwilligers en professionals anderzijds. Daartoe worden voorlichtingsbijeenkomsten voor genoemde betrokkenen georganiseerd en wordt een scholingsaanbod ontwikkeld voor justitiepastores (Studiedagen) en andere werkers bij het Gevangeniswezen. Ook wordt met de zendende instanties overlegd op welke manier materiaal ontwikkeld kan worden om de bewustwording bij geloofsgemeenschappen te bevorderen. De derde, strategische fase (2017) moet leiden tot aanbevelingen op het gebied van activiteiten en processen in de relaties tussen ex-gedetineerden en hun familie enerzijds en justitiepastores en lokale geloofsgemeenschappen en vrijwilligers anderzijds. Het beoogde effect is een stappenplan voor het justitiepastoraat en vrijwilligers t.b.v. de re-integratie van ex-gedetineerden. Het materiaal dient ook van belang te zijn voor andere professionals binnen het gevangeniswezen, voor de zendende instanties (de kerken) en voor de religieus geïnspireerde sociale verbanden.

Onderwijs

Het wetenschappelijk onderwijs is een tweede taak van het CJP, van belang om het justitiepastoraat te ondersteunen en verder te professionaliseren. Tot slot wil ik kort en puntsgewijs enkele aspecten daarvan noemen (zie ook de bijdrage van J.-G. Heetderks).

- Betrokkenheid bij jaarlijkse studiedagen van het protestantse justitiepastoraat als onderdeel van de deskundigheidsbevorde

ring. Voorbeelden: homiletische competentie (2014); pastorale en spirituele competentie (2015).

- Meedenken met hoofdpredikant over de professionalisering van nascholing en deskundigheidsbevordering van de protestantse justitiepastores. In het komend najaar wordt een studiedag aangeboden over verkondigend pastoraat in de justitiecontext.
- Opleiding van migranten pastores. Dat is een belangrijk doel van het protestantse Justitiepastoraat. Door hun werk leveren de migranten pastores een wezenlijke bijdrage aan het herstel van gedetineerden uit de migrantenkerken. Vanuit het Centrum begeleid ik twee migranten pastores bij de afronding van hun masteropleiding tot gemeentepredikant en het schrijven van hun masterthesis. Eén van hen is inmiddels in oktober 2014 afgestudeerd, de andere hoopt volgend jaar af te studeren. Zijn masterthesis heeft ook betrekking op de nazorg.
- Studenten van de masteropleiding Gemeentepredikant betrekken bij onderzoek op het gebied van justitiepastoraat en nazorg. Als voorbeeld noem ik een recent onderzoek door een student naar het netwerk van de kerkelijke inzorg en nazorg in Zwolle; hij schreef daarover een paper.³⁷

Ons een zorg

Mijn lezing gaf ik de titel: 'De (ex-)gedetineerde: ons een zorg!' Verbinding vormt daarin de rode draad, herstel de oriëntatie, vertrouwen en zingeving de inspiratie. Zorg is dan meer dan gedragsinterventie; het gaat om menslievende zorg en recht op toekomst. Het Centrum voor Justitiepastoraat weet zich gesteund door het bestuur vanuit de Protestantse Theologische Universiteit en de theologische en de rechtenfaculteiten van de Universiteit Tilburg, alsook door de nauwe samenwerking met het protestantse en rooms-katholieke Justitiepastoraat. Voor mijn onderzoek weet ik mij gesteund door de Stichting tot bevordering van het Wetenschappelijk Onderzoek en Onderwijs m.b.t. het justitiepastoraat. Wij voelen ons verbonden met de zendende instanties en maatschappelijk betrokken fondsen. De zorg en nazorg voor (ex-)gedetineerden is nadrukkelijk een ver-

37. R. van der Knijff, 'Het netwerk van de kerkelijke inzorg en nazorg in Zwolle'.

antwoordelijkheid van meerdere partijen in kerk, samenleving en universiteit. Verbinding en samenwerking zijn belangrijke voorwaarden om een succes te maken van re-integratie en herstel van ex-gedetineerden, samen met hun directe naasten. Zoals dat is gebeurd bij die Haagse ex-gedetineerde en zijn zoon, die nu een meelevend lid is van de kerk en actief in de samenleving.

De ene kerk

Drs. J.-G. Heetderks, hoofdpredikant justitie

De lezing van dr. Reijer de Vries laat nadrukkelijk zien dat het in het justitiepastoraat niet alleen om het contact met de gedetineerden in de bajes gaat, maar dat het van groot belang is na te denken over de aansluiting van de tijd in de detentie op de tijd na de detentie.

Het protestantse en rooms-katholieke justitiepastoraat kenmerkt zich op het begrip 'herstelgericht pastoraat'. Dat wil zeggen dat het pastoraat erop gericht is het herstel te bevorderen van de gedetineerde met zichzelf, met zijn familie, zijn slachtoffer en de samenleving.¹ De ingeslotene is niet alleen in beeld voor de tijd dat hij in detentie is, maar wordt als mens met heel zijn verleden maar ook met zijn toekomst bejegend.

In mijn bijdrage wil ik op twee aspecten van de lezing van dr. Reijer de Vries ingaan – enerzijds op de verbinding van de kerk buiten met de kerk binnen en anderzijds op de bij- en nascholing van predikanten.

Kerk binnen en kerk buiten

In het protestantse justitiepastoraat wordt over het algemeen niet van de geestelijk verzorger gesproken maar van de justitiepredikant. Dat is meer dan een spel met woorden; het is een ecclesiologische notie.

Een geestelijk verzorger bedient individuen of een groep, terwijl een justitiepredikant predikant van een gemeente is, de gemeente in de bajes. Het doet er daarbij niet toe dat daar misschien een gemeente van mensen bijeenkomt die door anderen of misschien door zichzelf de stempel van misdadiger of crimineel opgedrukt krijgt. Het is de kerk die daar bijeen komt. Maarten Luther definieert de kerk als volgt: "Waar dus Woord en sacrament in hun wezen blijven bestaan, daar is de heilige kerk."² En hij zegt dat als hij benadrukt dat zelfs de kerk waartegen hij strijdt nog steeds kerk is.

1. Zie hiervoor ook W. Timmer, 'Herstelgericht pastoraat en diaconie, vrijwilligerswerk en oriëntatie op nazorg'. In A.H.M. van Iersel en J.D.W. Eerbeek, *Handboek justitiepastoraat*, Budel: Damon 2009, 267-291.

2. Maarten Luther, Het rechtvaardigend geloof. Verklaard en bevestigd in een verhandeling over Paulus' brief aan de Galaten, z.j. pg. 21

In de bajes is er dus kerk en komt de kerk zondag aan zondag bijeen. En daar is de justitiepredikant dominee van een gemeente. De gedetineerden die zich daar bij de kerk voegen, zijn dan ook niet in eerste instantie object van de zorg van de kerk maar maken als subject deel uit van de kerk.

Als de Schrift gelezen wordt, als gebeden en gezongen wordt, als in gespreksgroepen gezocht wordt naar waarheid, dan komen niet de voorganger met zijn vrijwilligers bijeen, waarbij de gedetineerden toeschouwer of slechts hoorders zijn, maar dan verzamelt zich de gemeente van Christus. Zij verzamelt zich rondom de belofte van Christus: 'Waar twee of drie in mijn naam bijeen zijn, ben ik midden onder hen.'

Het is belangrijk om dat te benadrukken als we zoeken naar mogelijkheden om voor en met ex-gedetineerden een aansluiting te vinden bij de kerk buiten de gevangenis. Want het betekent dat het niet in eerste instantie om een diaconale of missionaire taak gaat van de kerk, maar om een taak die ontspringt aan de voorgegeven eenheid van de kerk in Christus.

Je kunt over de kerk in de bajes van alles en nog wat zeggen. Ook over degenen die er bij horen. Maar hoe dan ook – ook de kerk in de bajes is deel van de kerk van Christus.

Vrijwilligers als verbindingsschakel en verwijzing naar een andere werkelijkheid

Ik benadruk dat ook, omdat daarmee de vrijwilligers nog meer dan justitiepredikanten de verbindingsschakel vormen tussen de verschillende vormen van kerk. De vrijwilligers leven a.h.w. in twee vormen van kerk-zijn: de kerk buiten en de kerk binnen. Daardoor zijn ze van ongelooflijk groot belang voor het justitiepastoraat. Ze zijn voor de mensen binnen de bevestiging dat de kerk groter is dan de kerk in de bajes en dat de kerk buiten niet wil of kan bestaan zonder de kerk binnen. Zij zijn de bevestiging dat de kerk buiten oog heeft voor de kerk binnen. Omgekeerd kunnen zij ook in de kerk buiten vertellen van de kerk binnen, al is soms de vraag in hoeverre de kerk buiten werkelijk geïnteresseerd is in de kerk binnen.

Vrijwilligers zijn daarmee een levende verwijzing naar een andere werkelijkheid. "Het vrijwilligerswerk is geïnspireerd en wordt gedra-

gen door het besef en de overtuiging dat de gehele geloofsgemeenschap het lichaam van Christus vormt, waarvan de ledematen van elkaar afhankelijk zijn, en dat lijdt als één ledemaat lijdt."³

Overigens zijn de vrijwilligers niet alleen een verwijzing naar de kerk buiten, maar ook of misschien wel in eerste instantie een verwijzing naar God. Sterker – vrijwilligers kunnen in de beleving van gedetineerden een gelijkenis worden van Gods vrije genade, die ons zomaar geschonken wordt. Van de justitiepredikanten kun je nog zeggen dat zij voor hun werk betaald worden; de vrijwilliger komt 'zomaar', uit vrije wil, zonder dat zij daarvoor iets ontvangen. Zij zijn door hun aanwezigheid een verwijzing naar Gods genade die ons geschonken wordt zonder dat wij er iets voor gedaan hebben.

Deel van de wereldwijde kerk

De verbinding van de kerk buiten en de kerk binnen is daarmee van ongelooflijk grote waarde. Zij doorbreekt in de gevangenis de muren van de gevangenis en laat a.h.w. licht van buiten naar binnen vallen. De verbinding maakt duidelijk dat in de gesloten wereld van de gevangenis de kerk deel uitmaakt van de wereldwijde kerk, van de wereldwijde oecumene. En juist daardoor is na de detentie ook weer een aansluiting bij een kerk buiten mogelijk.

Dat dat niet zonder problemen is en vaak mislukt heeft dr. Reijer de Vries in zijn lezing al uiteen gezet. Ik hoef dat hier niet te herhalen. De aansluiting is vaak moeizaam en soms niet mogelijk. Maar de theologische structuur ligt er, zou je kunnen zeggen: de door Christus gegeven eenheid. Die moet vorm en gestalte krijgen en daar moet – zoals net ook al betoogd – beleid op gemaakt worden. En misschien moeten de landelijke kerken en kerkverbanden dat niet alleen aan de plaatselijke gemeenten overlaten maar moeten ook zij dit in hun beleid meenemen.

Permanente educatie als noodzaak

Het tweede aspect dat ik vanmiddag aan de orde wil stellen, is de permanente educatie en nascholing van justitiepredikanten. In principe werken bij het protestantse justitiepastoraat - waarvan overigens ook de Oud-Katholieke Kerk deel uitmaakt - predikanten met gemeente-ervaring.

3. Van Iersel en Eerbeek, *Handboek justitiepastoraat*.

De opleidingseis is een masterstudie theologie.

Justitiepastores zijn dus goed opgeleide predikanten, waarvan je mag verwachten dat zij vanuit die opleiding een goede bijdrage kunnen geven aan het justitiepastoraat. Maar evenals voor predikanten die in de kerk werkzaam zijn, is de permanente educatie en nascholing van predikanten bij justitie van uitermate groot belang. Want je wordt – ook als gelovige en theoloog – in de inrichtingen van justitie met vragen geconfronteerd waartoe je je moet verhouden en die je als theoloog en gelovige moet verwerken. Zeer verschillende vragen. U kunt zich voorstellen dat het werken als predikant in de vreemdelingenbewaring heel andere vragen bij je oproept dan het werken met mensen die levensdelicten gepleegd hebben. In de vreemdelingenbewaring bid je anders met de ingeslotenen mee dan in een inrichting waar mensen lange straffen moeten uitzitten. De woorden van vergeving, schuld en boete klinken in de wereld van de gevangenis anders dan buiten. Spreken over de vrijheid die Christus schenkt, klinkt in de bajes anders dan daarbuiten.

De vele vragen die in de inrichtingen van justitie op je afkomen, moet je doordenken en daarbij heb je ook deskundige begeleiding nodig. Daarvoor zijn aan de verschillende theologische faculteiten vaak geen mogelijkheden.

De Interkerkelijke Commissie Justitiepastoraat die namens de kerken de justitiepredikanten zendt, benadrukt daarom ook het grote belang van het doorgaande leren. Anders houd je het als justitiepredikant ook niet vol, net zoals overigens de gemeentepredikanten het niet volhouden als ze stil blijven staan.

Centrum voor Justitiepastoraat

Maar u begrijpt dat de andere context van de bajes bijzondere leer-vragen oproept en bijzondere nascholing vereist. In eerste instantie ben ik als hoofdpredikant ervoor verantwoordelijk om die scholings-mogelijkheden aan te bieden. Maar dat zou ik nooit kunnen zonder deskundige begeleiding. En daarom zijn we – samen met het rooms-katholieke justitiepastoraat – erg dankbaar voor het werk van het Centrum voor Justitiepastoraat. Daar worden de relevante vragen onderzocht en doordacht en als protestants justitiepastoraat krijgen wij ook de hulp van m.n. dr. Reijer de Vries bij het opstellen en ver-

wezenlijken van het nascholingsprogramma. Onder andere met zijn hulp organiseren wij de jaarlijkse studiedagen van het protestantse justitiepastoraat, waarbij in de voorbereiding de uit justitiepredikanten bestaande voorbereidingsgroep de vragen op tafel legt die het werk met zich meebrengt. Samen ontwerpen we dan een programma waarin die vragen theologisch doordacht worden en de competenties van de predikanten versterkt worden.

De gewone theologische faculteiten en opleidingen van de kerken kunnen ons deze ondersteuning niet bieden. Zij worden wel ingeschakeld in de uitwerking van sommige programma's.

Dat is de relevantie van het Centrum voor Justitiepastoraat en de relevantie van het werk dat de Stichting ter Bevordering van het Wetenschappelijk Onderzoek en Onderwijs t.b.v. het Justitiepastoraat ondersteunt.

Geen eenrichtingsverkeer

Overigens niet in de zin dat daar alleen een eenrichtingsverkeer geldt. De theologische vragen die daar bearbeid worden, zijn natuurlijk ook interessant voor de kerk buiten. De kerk mag het categoriaal pastoraat ook als een voorpost van haar kerkzijn beschouwen en mag weten dat de vragen die in het categoriaal pastoraat spelen, vroeger of later ook in de binnencirkel van de kerk zullen spelen.

Soms trekken de kerken zich te snel uit de begeleiding of intensieve ondersteuning van het categoriale pastoraat terug, omdat dat dikwijls uit andere bronnen gefinancierd wordt (zoals in de zorg, bij de militairen en bij justitie). Overigens geldt omgekeerd ook dat het categoriale pastoraat soms te gemakkelijk afstand neemt van de kerken.

Het werk dat in het categoriale pastoraat geschiedt zou nog wel eens nieuwe impulsen aan de kerk kunnen bieden. En misschien moeten kerken de daarin werkzame mensen steeds weer uitdagen hun bijdrage aan het werk van de kerk te leveren en daardoor zichtbaar maken dat je hen ook in de binnencirkel nodig hebt. Daarnaast verdienen zij natuurlijk als individuen maar ook als beroepsgroep de steun van de kerken die ze gezonden hebben.

De rol van de kerk voor een (ex-)gedetineerde.

Stephan van der Heijden

Mijn beleving van Nederland toen ik vrij kwam.

Ik ben zelf (ex-)gedetineerde een, (ex-)gedetineerde met een naam namelijk: Stefan.

Wel ben ik gevraagd om vanuit mijn rol als (ex-)gedetineerde iets te vertellen over het stuk van De Vries en daarin mijn mening/visie te geven.

Eerst zal ik een klein stukje van mijn verhaal met jullie delen.

Ik ben tijdens mijn laatste detentie terug gekomen tot het geloof, ik volgde namelijk een cursus van Alpha Prison. De vrijwilliger van ons groepje gaf mij voor het eerst sinds mijn jeugd de kans om mijn verhaal te doen van begin tot eind zonder dat ik daarop veroordeeld werd en misschien nog wel belangrijker zonder het in twijfel te trekken, want het was mijn verhaal, zoals ik het beleefd heb.

Tijdens de cursus had ik nog erg veel twijfel en angst of ik echt het pad met God op mocht, of ik mezelf kon vergeven en of ik wel iets anders kon na mijn detentie.

Tegen het einde van mijn detentie was ook de Alpha bijna afgelopen, ik heb tijdens de Alpha-Prison zo erg het vertrouwen in God gekregen en het geloof dat andere mensen in mij geloofden, dat ik het roer totaal omgooide.

Dan komt het moment van vrijlating, ik wou naar een kerk en vroeg dan ook aan de dominee welke kerk ik heen zou kunnen. Hierop kreeg ik een lijstje met drie kerken zogenaamde Kerken met Stip. Tot op de dag van vandaag moet ik ze nog steeds alle drie voor het eerst betreden.

Mijn vrouw en ik hebben uiteindelijk een kerk gevonden waar wij ons prettig in voelen.

Mede door dat briefje ben ik wel gaan doen wat ik nu doe en dat is mensen helpen, geloofsgemeenschappen ondersteunen en vertellen waarom het zo belangrijk is dat jullie (ex-)gedetineerden helpen. Want ik geloof in God en ik denk dat God werkt door de handen van mensen en samen kunnen we levens veranderen.

Na dit gezegd te hebben wil ik nu graag inhoudelijk verder ingaan op het stuk van De Vries.

De vrijwilligers

Wanneer er onderzoek en onderwijs van het protestantse Justitie-pastoraat plaatsvindt is dit niet alleen ten behoeve van de (ex-)gedetineerde maar ook van de gehele samenleving.

Door in te spelen op de hulpvraag per persoon kan er gepaste ondersteuning geboden worden.

Er zijn veel (ex-)gedetineerden die behoefte hebben aan religieuze nazorg, deze behoefte is zelfs zo groot dat het bepalend kan zijn voor het leven na zijn of haar vrijlating. Door een herstelgerichte aanpak zal op lange termijn niet alleen de persoon en de omgeving de mogelijkheid krijgen om te herstellen, maar zullen ook de overlast en onveiligheid in de samenleving terug gedrongen worden en daarmee ook de kosten worden beperkt.

Door de verharding van de samenleving en de huidige mentaliteit van de bevolking krijgen veel (ex-)gedetineerden geen eerlijke kans na vrijlating. Zij hebben moeite met het vinden van een baan, woning, maar vooral belangrijk: goede sociale contacten. Door het inzetten van vrijwilligers vanuit een kerkelijke gemeenschap tijdens en na de detentie vang je het gebrek aan sociale contacten op. Buiten dat deze vrijwilligers een motiverende en ondersteunende werking kunnen hebben, maakt het ook de drempel lager voor de ex-gedetineerde om naar een kerkelijke gemeenschap toe te gaan. Wanneer er vrijwilligers zijn die gedetineerden bezoeken is het van groot belang dat er overleg plaatsvindt binnen de kerkelijke gemeenschap. Dit kan de vrijwilliger ondersteunen, maar ook kan er gekeken worden naar wat een kerkelijke gemeenschap kan betekenen op het moment van vrijlating. De vrijwilliger kan tijdens de bezoeken inventariseren wat de gedetineerde nodig heeft en dit bespreekbaar maken met de kerkenraad.

Hiermee wordt niet bedoeld dat er een huis gekocht moet worden of een nieuwe garderobe moet worden aangeschaft, maar denk hierbij aan het helpen zoeken naar werk en huisvesting.

Door hierbij te ondersteunen vergroot je als gemeenschap de zelfredzaamheid van de ex-gedetineerde. Daarnaast draag je hierdoor niet alleen bij aan het herstel van deze persoon maar verklein je ook de kans op recidive want wanneer iemand zelfredzaam is zal de behoefte aan criminaliteit kleiner zijn.

Doordat diegene weer werk of huisvesting heeft maakt hij of zij weer onderdeel uit van de samenleving.

De kerkgemeenschap ondersteunen

Wel denken wij dat het erg belangrijk is dat ook de kerkgemeenschappen zelf ondersteund worden in het begeleiden van (ex-)gedetineerden. Want je vraagt nogal wat van een gemeenschap als ze deze mensen moeten begeleiden. Je hebt niet alleen te maken met de persoon in kwestie maar ook met de sentimenten in de gemeenschap zelf. En op het moment dat je ervoor kiest juist deze mensen te helpen, dan krijg je ook een beetje verantwoording naar de maatschappij toe.

Onze mening is dat de gemeenschap deze ondersteuning moet krijgen van een overkoepelende organisatie, die de kennis in huis heeft qua wetgeving en de wegen bij justitie en de gemeentes kent. De samenwerking zoeken op regionaal niveau is essentieel zowel met overheidsinstanties als andere organisaties en geloofsgemeenschappen. Door deze samenwerking op te zoeken zal er voor alle instanties een duidelijk beeld ontstaan van wie wat te bieden heeft en op welke manier bepaalde wegen bewandeld moeten worden.

Het is daarnaast ook van groot belang om op regelmatige basis samen te komen en in overleg te gaan over welke ontwikkelingen op dat actueel zijn met betrekking tot justitie en nazorg.

Door op deze manier kennis over te dragen wordt het draagvlak binnen de hulpverlening breder.

Nazorg: het totaalplaatje

Ook is het belangrijk om als geloofsgemeenschap en christelijke organisaties een duidelijk beeld naar de overheid uit te dragen en dat is: dat wij meer te bieden hebben dan alleen onze zondagse kerkdienst. Ons hoofddoel is niet mensen op zondag onze kerk in te krijgen, maar is in eerste instantie dat deze mensen de hulp krijgen die ze nodig hebben. Deze hulp hebben ze niet alleen op zondag nodig maar vanaf het moment van vrijlating.

Door vrijwilligers voor de vrijlating al in contact te laten komen met de gedetineerde, zal het contact na vrijlating soepeler verlopen. De vrijwilliger zal een grote rol spelen in het gehele ontwikkelingsproces van de (ex-)gedetineerde juist doordat de vrijwilliger al zo vroeg in

contact is gekomen. Er wordt op deze manier een vertrouwensband gecreëerd en deze band is cruciaal voor het bieden van nazorg. Nazorg betreft wel het complete plaatje, dit is vanaf het moment van vrijlating tot aan re-integratie.

Ook in het kader van herstel is het totaalplaatje erg belangrijk, iemand kan pas echt aan zijn innerlijke herstel werken als de randvoorwaarden zijn gecreëerd om te herstellen. Als je nog niet weet waar je in de avond slaapt, eet etc., hoe kunnen we dan verwachten dat iemand gaat nadenken over hoe het zover is gekomen en hoe iemand om moet gaan met zijn verleden?

De samenwerking tussen de organisaties is hierin ook erg belangrijk, want om iemand uiteindelijk succesvol te re-integreren is stabiliteit op alle leefgebieden noodzakelijk. Dit houdt in dat zowel de bestuurs-ambtelijke als herstelgerichte nazorg van belang is en dus ook hierin de samenwerking tussen de betrokken organisaties opgezocht moet worden. Er wordt tegenwoordig steeds meer gewerkt met ervaringsdeskundigen. Door deze deskundigen in te zetten als vrijwilliger wordt de nazorg laagdrempeliger. Het is immers makkelijker om met iemand in gesprek te gaan die uit eigen ervaring weet wat je doormaakt in tegenstelling tot iemand die dit niet heeft meegemaakt.

Wel is de combinatie van ervaringsdeskundigen en professionals essentieel voor een goed lopend nazorgtraject. Wij, als stichting, hebben ondervonden dat dit nog steeds te weinig gebeurt. Wel worden wij ons ervan bewust dat we elkaar nodig hebben en dit uit zich in de samenkomsten van Reisgenoten, meerdere organisaties die op regelmatige basis met elkaar in gesprek gaan en hun kennis delen. Hierin zijn zowel de grotere als kleinere organisaties betrokken. Denk hierbij aan Kerken met Stip, ToReachIt, Prison-Alpha, Exodus, Gevangenzorg Nederland en het Justitiepastaat.

Ik hoop dat er door dit onderzoek naar nazorg door geloofsgemeenschappen een duidelijkere strategie komt, en dat de sterke punten van de regionale en landelijke organisaties samen kunnen komen. Een duidelijk beeld van het aanbod dat een ieder te bieden heeft, want op dit moment gebeuren er veel mooie dingen, maar we werken te vaak langs elkaar heen en niet in de samenwerking. Hierdoor verlies je mensen, mensen die het naar onze mening nodig hebben.

Rol van de kerk

Tot slot, wil ik jullie allemaal meegeven hoe belangrijk de kerk kan zijn. Vorig jaar hebben wij gesprekken gevoerd met medewerkers van *Caring for Ex-Offenders* uit Engeland. Deze organisatie werkt al jaren overkoepelend samen met verschillende stromingen binnen de kerk.

Zij trainen kerken en hebben materialen om kerken op een verantwoorde manier op te leiden om (ex-)gedetineerden op te vangen en te begeleiden. Er is op landelijk niveau gebleken dat deze aanpak erg succesvol is en hierdoor de recidive zijn afgenomen.

